

УДК 342.7 | DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(114\)09](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(114)09)

BONDARENKO Nataliya | Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Legal Support of Business Activity, Kyiv National University of Trade and Economics
E-mail: bondarenko.natalia@ukr.net | 19, Kyoto str., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0001-9370-301X

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Досліджено особливості впливу на свідомість суспільства коронавірусної пандемії, що зумовила зміну акцентів у системному державно-громадянському партнерстві. Історичний екскурс засвідчив, що пандемії можуть спричиняти більш згубні наслідки, ніж війни. Доведено, що мобільність населення перетворила епідемію в пандемію та глобалізувала боротьбу з нею, загострила ідеологію ліберальної демократії й стала індикатором сформованості громадянського суспільства.

Ключові слова: волонтерство, глобалізація, громадянське суспільство, демократія, державна влада, ідеологія лібералізму, соціальна активність, пандемія.

Постановка проблеми. Сьогодні актуальним є відстеження нових напрямів розвитку громадянського суспільства в умовах пандемії коронавірусу *COVID-19* у національному й міжнародному масштабах. Громадянська активність, волонтерство розширюється в межах країни, втім, у глобальному просторі відбувається ревізія громадянських прав і свобод, деінтенсифікація міжнародної неурядової співпраці. Тож актуальним є здійснення комплексного аналізу та виявлення інституційних систем, які потрібно залучити громадянському суспільству, щоб воно залишалось дієздатним у боротьбі з пандемією коронавірусу, а також рівноправним з державою партнером під час розбудови постпандемічного світоустрою.

© Bondarenko N., 2021

Україна взяла курс на євроінтеграцію, що потребує вдосконалення правових засад щодо розвитку цього напрямку, а також розв'язання суперечливих взаємозв'язків між громадянським суспільством і державою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі існує значний науковий доробок з питань розвитку громадянського суспільства, його інституційних засад. Зокрема О. Скакун, Ю. Оборотов, Ю. Тодика дослідили теоретичні засади становлення та існування громадянського суспільства [1–3]; В. Фрончко виявила особливості впливу коронавірусної пандемії на свідомість суспільства, що зумовило зміну структури у цивільноправових договорах [4]; В. Луканова висвітила умови виникнення й розвитку пандемії та надала змістовну характеристику цивілізаційного підґрунтя феномену пандемії [5]; О. Оджинам приділив увагу глобалізації інфекційних захворювань і можливостям для синергії в глобальному управлінні епідеміями [6]; Е. Орінда здійснив характеристику забезпечення права на доступ до лікарських засобів як інструменту боротьби з епідеміями та пандеміями [7]; Ф. Шульженко, С. Барматова, А. Єрмолаєв, Д. Горелов, О. Корнієвський вивчали сучасну українську громаду [8–10]. Проте зазначені вчені торкнулися лише окремих аспектів розвитку громадянського суспільства, його цивільно-правових засад або змістовної складової самого феномену пандемії, поза увагою залишився комплексний погляд на проблему з огляду на взаємодію громади й держави в нових умовах світової пандемії *COVID-19*.

Метою статті є аналіз змін в інституційних системах громадянського суспільства за умов поширення коронавірусної пандемії, встановлення його нового інструментарію з тим, аби воно залишалось дієздатним у боротьбі з *COVID-19* і зберігало баланс рівноправного партнерства з державою для подальшої ефективної розбудови постпандемічного світоустрою.

Матеріали та методи. Методологічною базою дослідження стали загальнонаукові методи пізнання: діалектичний, порівняння та синтезу, наукової індукції та дедукції, метод абстракції.

Інформаційною основою статті є українські та міжнародні нормативно-правові акти, національні статистичні й фактологічні дані, наукова література та періодичні видання.

Результати дослідження. У науковій літературі зазначені різні методологічні підходи до розуміння *сутності громадянського суспільства*, які можна виокремити у дві концептуальні засади. У *першому* випадку громадянське суспільство розглядається як інституційна система, що перебуває у взаємозв'язку та взаєморозвитку з державою як «система взаємодії у межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх добровільно сформованих об'єднань, що знаходяться у відносинах конкуренції та солідарності, поза безпосереднього втручання з боку держави, що створює лише умови для їхнього вільного

розвитку» [1, с. 63]. У другому – громадянське суспільство «окреслює коло таких відносин, куди держава не може втручатися», тобто виступає незалежною від держави інституційною системою [2, с. 58]. Подібної думки додержувався відомий конституціоналіст Ю. Тодика, який розглядав громадянське суспільство як «систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів й колективів, для життєдіяльності соціальної та духовної сфер, їхнього відтворення та передачі від покоління до покоління» [3, с. 187].

У березні 2020 року Всесвітня організація охорони здоров'я оголосила у світі пандемію коронавірусу (*COVID-19*). Пандемія – це епідемія, яка охоплює світовий масштаб інфекційним захворюванням, що часто супроводжується браком імунітету в населення до цього вірусу, відсутністю вакцини та моделі лікування й профілактики хвороби [4, с. 125].

Глобальна пандемія – це головний ризик, що загрожує людству в XXI ст., залишає лише згубні наслідки, що за своїми масштабами перевищують збитки, нанесені стихійними лихами та війнами. З огляду на історію питання стає зрозумілим, що чим мобільніше стає населення, тим частіше локальні епідемії перетворюються в грізні пандемії. Так, у 166 році до н. е. римляни, які воювали в Малій Азії, занедужали віспою. Повернувшись до Риму, вони поширили хворобу на всю країну, де щодня вмирало дві тисячі осіб. Найстрашніша хвиля пандемії бубонної чуми охопила людство в XIV ст. Перший її спалах почався в Азії, у середині століття вона дійшла до Чорного моря, а в 1348 р. купці з Кафи на своєму кораблі перевезли її в європейську Геную. Тоді в Європі від пандемії загинуло 25 млн осіб, що становило 10 % населення планети [5, с. 229].

Однією з найкривавіших в історії людства вважається Перша світова війна, в якій загинуло 8 млн осіб. Саме в цей час планетою поширилася епідемія іспанського грипу, від якого за один рік загинуло 30 млн осіб. З того часу людство змогло подолати деякі страшні хвороби, як-от: віспа, холера, проте вже в XXI ст. опинилося перед проблемою нових пандемій. Зокрема, науковець О. Оджинам зазначає, що «ми зустрічаємося, коли ми боремося, щоб перемогти *SARS* – першу нову епідемію XXI ст... Глобалізація хвороб і загроз для здоров'я означає глобалізацію боротьби з хворобою. Події останніх декількох тижнів також спонукають нас уважно поглянути на інструменти національного та міжнародного права. Чи будуть вони в одному ритмі зі стрімко мінливим світом?»* [6]. У вересні 2016 р. Генеральний секретар ООН оприлюднив доповідь, у якій містився переконливий заклик, що ніхто не повинен страждати через брак коштів та неможливість

* Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі автора статті.

заплатити за медикаменти, послуги з діагностики, вакцини. Пан Гі Мун рекомендував урядам, міжнародним організаціям, громадянському суспільству зробити все можливе, щоби забезпечити доступ до ліків усім особам, які їх потребують [7, с. 195].

З 12 березня 2020 р. населення України, як і всього світу, змусили піти на самоізоляцію через глобальне поширення *COVID-19*. Карантин виявився одним з ефективних способів зберегти себе й сім'ю від хвороби. Проте зупинка транспорту, виробництва, зокрема торгової, ресторанної, туристичної галузей та сфери послуг спричинила швидке падіння доходів населення й зростання кредитів, що призвело до появи страху та невпевненості щодо завтрашнього дня.

Для поліпшення ситуації Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) і Міністерство охорони здоров'я України (МОЗ) встановили чіткі правила гігієни, яких зобов'язана додержуватися кожна особа. Влада почала вживати заходів для покращення умов життя суспільства під час пандемії, як-от: прийняття ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій через поширення вірусної хвороби *COVID-19*», відповідно до якого до форс-мажорних обставин (обставини непереборної сили), що об'єктивно унеможлилювали виконання зобов'язань, віднесено епідемію, тривалі перерви в роботі транспорту, надзвичайні ситуації, обмеження з боку органів державної влади.

Загалом цивільне законодавство України містить невичерпний перелік форс-мажорних обставин та є прикладом для точнішого орієнтування сторонами зобов'язальних відносин. Зокрема у цей нелегкий час, коли люди здебільшого втратили можливість заробітку, однією з місій громадянського суспільства є продовження взаємодії його суб'єктів у межах права з дотриманням законодавчих правил, світових рекомендацій щодо охорони здоров'я за умов виконувати зобов'язання, встановлені законом або договором [4, с. 125].

І публічна, й приватна сфери суспільного життя зазнали впливу коронавірусної хвороби. Суб'єкти права мають адекватно реагувати на кризу та шукати нові можливості для розвитку.

На цьому етапі ефективному розвитку громадянського суспільства в Україні заважають низький та ситуативний рівень соціальної активності громадян. Прикладом найвищих форм соціальної активності (протесту) у незалежній Україні є Майдан 2004 р. як реакція на фальсифікацію виборчого процесу та Євромайдан 2013–2014 рр. як результат різкої зміни політичного вектора розвитку національної політики та економіки, корупції державно-владних структур, прийняття серії антидемократичних законів. Позитивними надбаннями такої реакції

громадянського суспільства в Україні стала її демократизація, перехід до парламентсько-президентської республіки, люстрація влади [8, с. 94].

Оптимізму додає той факт, що впродовж усіх років незалежності нашої держави довіра громадян один до одного, «до людей, а не до установ» завжди залишалася стабільною [9, с. 28].

Наразі в Україні набирає обертів волонтерський рух, розпочатий у найкритичніші місяці 2014 року. Пандемічна криза стає індикатором сформованості громадянського суспільства, що за своєю природою має високий рівень розвитку соціальної системи та навіть у країнах розвиненої демократії не є раз і назавжди досягнутим станом. Це завжди динамічний процес, що потребує всіх громадських зусиль для підтримки й відтворення громадянського суспільства в нових формах. Його організація забезпечується наданням якісних соціальних послуг; поширенням благодійництва; адресної допомоги; участю громадян в ухваленні рішень; здійсненні громадського контролю за владою та проведенні ефективної боротьби з корупцією [11, с. 60]. Варто зазначити, що у західноєвропейських країнах громадський сектор виявився підготовленішим до викликів пандемії, ніж влада.

За таких умов доцільно говорити про системне державно-громадянське партнерство, якому в Україні перешкоджає збереження владою радянських традицій нав'язування суспільству системи поглядів окремої правлячої групи; втілення інтересів правлячої еліти у прийнятих нормативних актах; існування керованих владою ЗМІ. Це спричиняє правовий нігілізм. Масмедіа не реалізують сьогодні себе як важливий соціальний інститут, бо мають низький рівень довіри з боку українських громадян. Насамперед це є проявом здорового «соціального інстинкту», що має примусити розвиток медіа в бік об'єктивності, соціальної критичності для реального відстоювання інтересів народу [9, с. 27].

Під час пандемічної кризи стало очевидним, що держава покладає багато сподівань на волонтерство, бо виявилася нездатною приділити належну увагу всім зумовленим *COVID-19* соціальним проблемам. Зокрема освітня галузь, де уряд застосував ситуативні заходи. З березня 2020 року майже всі навчальні заклади перейшли на дистанційну форму навчання. Це загострило низку соціально-економічних питань: не однаковий доступ до якісного навчання через різний рівень забезпеченості родин; відсутність забезпечення належним харчуванням школярів, які отримували його в школах безкоштовно; забезпечення освітою дітей з особливими потребами; організація домашнього догляду за дітьми початкової школи тощо.

Пандемія фактично порушила освітній процес для дітей, які перебувають у складних соціально-економічних умовах. Проте уряд України вжив необхідні заходи для забезпечення безперервності освітнього процесу: у мережі Інтернет доступні уроки в цифровому фор-

маті; надані онлайн-ресурси для дистанційного навчання. МОН врахувало фактор відсутності комп'ютерів, Інтернету у частини учнів і запровадив з 17 березня 2020 року трансляцію уроків для всіх класів по телебаченню. Однак невирішеними залишаються питання надання освітніх послуг дітям, що опинилися у складних життєвих умовах; організація практичних занять у закладах професійно-технічної освіти та вишах, які потребують фізичної присутності учнів та студентів; матеріально-технічне забезпечення освітніх закладів для дистанційного навчання, а також санітарно-гігієнічними засобами [12, с. 82].

В умовах, що склалися, громадянське суспільство не повинно підміняти владу задля виконання державних завдань – централізованої фінансової допомоги або законодавчих змін. Держави з розвинутою демократією, визначаючи роль громадянського суспільства, системно залучають громадян та їхні об'єднання до формування державної політики. Це дає змогу звільнити державу від реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань зі збереженням високих соціальних стандартів для населення; підвищити якість публічно-правових рішень шляхом врахування потреб населення [10, с. 3]. Протилежна ситуація спостерігається в Китаї та Південній Кореї, уряди яких продемонстрували найкращий результат у боротьбі з пандемією. Проте заходи боротьби та подолання кризи, що обирали їхні органи влади, вирішували дилему «суспільство і безпека», «права і свободи» не на користь демократії. Це зайвий раз переконує, що авторитарний спосіб здійснення політичної влади гальмує процес розвитку громадянського суспільства.

В основу сучасної демократії та громадянського суспільства покладено ідеологію лібералізму. Криза громадської відповідальності, що виникла ще до пандемії через поширення глобальних проблем, призводить до занепаду світового ліберального порядку, з одного боку, та вимагає відпрацювання універсальних стратегій подолання таких явищ, з іншого боку. Так, 2019 рік запам'ятався чисельними протестами за демократизацію суспільного життя у світі, кращий захист прав людини, ефективну боротьбу з корупцією, відмову від політики «затягування пасків», вжиття заходів щодо зупинення зміни клімату. Антикризисні заходи породили суспільний запит на жорстку владу, посилений контроль за свободою слова, друку, цензурою ЗМІ під виглядом боротьби з «дезінформацією» щодо поширення коронавірусної хвороби. Як наслідок – обмеження участі громадськості в політичному житті. Саме тому закономірною стала заява ООН від 14 квітня 2020 р. про те, що громадянське суспільство повинно мати можливість брати участь у здійсненні політики впровадження спеціальних заходів чи обмежень національною владою для встановлення юридичної відповідальності за поширення неправдивої

інформації щодо пандемії не приховувало боротьбу зі справжніми викликами суспільства, які поставив на порядок денний попередній рік.

В умовах пандемії громадянське суспільство має змінюватись, створюючи антикризові стратегії як-от: збір коштів для соціально-вразливих груп населення; сприяти медичним службам запобігати поширенню *COVID-19*; ініціювати проведення онлайн курсів з навчання людей, які втратили роботу, та надавати їм юридичні консультації, зокрема безкоштовні з питань трудового законодавства; залучати до боротьби з пандемією приватні та міжнародні неурядові організації.

Висновки. Доведено, що в умовах пандемії доцільно говорити про системне державно-громадянське партнерство. З моменту її оголошення (березень 2020) світова спільнота зазнала серйозних обмежувальних карантинних заходів з метою збереження здоров'я населення. Як засвідчила історія, пандемії можуть спричинити згубніші наслідки, ніж війни та стихійні лиха. Мобільність населення перетворила епідемію в пандемію, глобалізувала її, що означало й глобалізацію боротьби з нею. ВООЗ, МОЗ розробили чіткі гігієнічні правила, додаткові соціальні та економічні зобов'язання, які вимагали від суб'єктів адекватної реакції й пошуку нових можливостей розвитку в умовах кризи. Пандемія стала індикатором сформованості громадянського суспільства й активізувала волонтерський рух в Україні. В умовах епідемії національний уряд виявився нездатним належним чином вирішувати самостійно всі соціально-економічні проблеми, що виникли. Показовим став досвід держав розвинутих демократій, які для розв'язання проблеми активно залучають громадянське суспільство.

Боротьба з пандемією загострила кризу ідеології ліберальної демократії, яка покладена в основу громадянського суспільства. На це відразу зреагували міжнародні інституції, застерігаючи, що громадянське суспільство не повинно усуватися державою від участі у політичному процесі, а навпаки спільно з нею відпрацьовувати обмежувальні заходи в умовах пандемії задля збереження демократії.

Отже, світова спільнота продемонструвала, що громадянське суспільство залишається дієздатним у боротьбі з пандемією коронавірусу, а збереження рівноправного партнерства між державою та громадою під час розбудови постпандемічного світоустрою можливе лише у країнах з розвинутими демократичними традиціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків. 2000. 704 с.
2. Оборотов Ю. Н. Теорія держави і права у питаннях та відповідях. Харків, 2005. 416 с.
3. Тодика Ю., Журавський В. Конституційне право України. Київ, 2002. 483 с.

4. Фрончко В. В. Пандемія коронавірусу (*COVID-19*) як форс-мажорна обставина щодо виконання договірних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 2. С. 125-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/arprg_2020_2_23.
5. Луканова В. В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство – довкілля». *Гілея: науковий вісник*. Вип. 127. С. 229-232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_127_61.
6. Aginam O. Organization: opportunities for synergy in global governance of epidemics. URL: <http://www.nesl.edu/userfiles/file/nejicl/vol11/Aginam%20final.doc>.
7. Орінда Е. Н. Забезпечення права на доступ до лікарських засобів як інструмент боротьби з епідеміями і пандеміями. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 192-196.
8. Шульженко Ф. П. Конституційні та адміністративно-правові питання становлення громадянського суспільства в Україні. *Історико-політичні студії*. 2015. № 1. С. 94-100.
9. Барматова С. П. Громадянське суспільство в Україні: тенденції та загрози. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2012. №1. С. 27-29.
10. Єрмолаєв А. В., Горелов Д. М., Корнієвський О. А. та ін. Доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: НІСД, 2012. 48 с.
11. Бондаренко Н. Громадянське суспільство в Україні: історико-правові аспекти становлення та розвитку. *Форум права*. 2017. №5. С.57-63.
12. Пандемія *COVID-19* як основний виклик системі освіти у 2020/2021 н. р. *Освітня аналітика України*. 2020. Вип. 3. С. 82-83.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2021.

Bondarenko N. Civil society in a pandemic.

Background. Today, it is important to track new directions in the development of civil society in the context of the COVID-19 coronavirus pandemic, both nationally and internationally. We see that civic activity and volunteerism are expanding within the country, and in the global space there is a revision of civil rights and freedoms, the de-intensification of international non-governmental cooperation. Therefore, it is important to conduct a comprehensive analysis and identify those institutional systems that need to involve civil society to remain effective in combating the coronavirus pandemic, as well as an equal partner with the state in building a post-pandemic world order.

The ***aim*** of the article is to analyze changes in the institutional systems of civil society in the context of the spread of the coronavirus pandemic, to establish new tools so that it remains effective in combating COVID-19 and maintains a balanced partnership with the state for further effective post-pandemic world order.

Materials and methods. The methodological basis of the study were general scientific methods of cognition: dialectical, comparison and synthesis, scientific induction and deduction, the method of abstraction.

The information basis of the article is Ukrainian and international regulations, national statistical and factual data, which contain scientific literature and periodicals.

Results. *In a pandemic, it is advisable to talk about a systemic public-civil partnership. Since its announcement (March 2020), the world community has been subjected to severe restrictive quarantine measures to preserve the health of the population. History has shown that pandemics can have more devastating effects than war and natural disasters. Population mobility turned the epidemic into a pandemic, globalized it, which meant the globalization of the fight against it. WHO and the Ministry of Health have developed clear hygiene rules, additional social and economic requirements, which required the subjects to respond adequately and seek new opportunities for development in a crisis. The pandemic became an indicator of the formation of civil society and intensified the volunteer movement in Ukraine. In the context of the epidemic, the national government was unable to properly address all the socio-economic problems that arose. The experience of developed democracies, which actively involve civil society in solving the problem, has become indicative.*

Conclusion. *Thus, the world community has demonstrated that civil society remains effective in combating the coronavirus pandemic, and maintaining an equal partnership between the state and the community during the development of a post-pandemic world order is possible only in countries with developed democratic traditions.*

Keywords: volunteering, globalization, civil society, democracy, state power, ideology of liberalism, social activity, pandemic.

REFERENCES

1. Skakun, O. F. (2000). *Teorija derzhavy i prava* [Theory of state and law]. Harkiv [in Ukrainian].
2. Oborotov, Ju. N. (2005). *Teorija derzhavy i prava u pytannjah ta vidpovidjah* [The theory of state and law in questions and answers]. Harkiv [in Ukrainian].
3. Todyka, Ju., & Zhuravs'kyj, V. (2002). *Konstytucijne pravo Ukraïny* [Constitutional law of Ukraine]. Kyi'v [in Ukrainian].
4. Fronchko, V. V. (2020). *Pandemija koronavirusu (COVID-19) jak fors-mazhorna obstavyna shhodo vykonannja dogovirnyh zobov'jazan'* [Coronavirus pandemic (COVID-19) as a force majeure factor in the fulfillment of contractual obligations]. *Aktual'ni problemy pravoznavstva – Actual problems of jurisprudence*, (Iss. 2), (pp. 125-130). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2020_2_23 [in Ukrainian].
5. Lukanova, V. V. (n.d.). *Pandemija u konteksti suchasnyh global'nyh procesiv: cyvilizacijne pidg'runtja – binarna opozycja «ljudstvo – dovkillja»* [Pandemic in the context of modern global processes: the basis of civilization - the binary opposition «humanity – the environment»]. *Gileja: naukovyj visnyk – Gilea: scientific bulletin*, (Iss. 127), (pp. 229-232). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_127_61 [in Ukrainian].
6. Aginam, O. *Organization: opportunities for synergy in global governance of epidemics*. Retrieved from <http://www.nesl.edu/userfiles/file/nejicl/vol11/Aginam%20final.doc> [in English].

7. Orinda, E. N. (2018). Zabezpechennja prava na dostup do likars'kyh zasobiv jak instrument borot'by z epidemijamy i pandemijamy [Ensuring the right of access to medicines as a tool to combat epidemics and pandemics]. *Chasopys Kyi'vs'kogo universytetu prava – Journal of Kyiv University of Law*, 2, 192-196 [in Ukrainian].
8. Shul'zhenko, F. P. (2015). Konstytucijni ta administratyvno-pravovi pytannja stanovlennja gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni [Constitutional and administrative-legal issues of formation of civil society in Ukraine]. *Istoryko-politychni studii' – Historical and political studies*, 1, 94-100 [in Ukrainian].
9. Barmatova, S. P. (2012). Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukrai'ni: tendencii' ta zagrozy [Civil society in Ukraine: trends and threats]. *Rynok praci ta zajnjatist' naseleennja – Labor market and employment of population*, 1, 27-29 [in Ukrainian].
10. Jermolajev, A. V., Gorelov, D. M., & Kornijevs'kyj, O. A. (et al.). (2012). Dopovid' pro stan rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni [Report on the state of development of civil society in Ukraine]. Kyi'v: NISD [in Ukrainian].
11. Bondarenko, N. (2017). Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukrai'ni: istoryko-pravovi aspekty stanovlennja ta rozvytku [Civil society in Ukraine: historical and legal aspects of formation and development]. *Forum prava – Law Forum*, 5, 57-63 [in Ukrainian].
12. Pandemija COVID-19 jak osnovnyj vyklyk systemi osvity u 2020/2021 n. r. [The COVID-19 pandemic as a major challenge to the education system in 2020/2021] (2020). *Osvitnja analityka Ukrai'ny – Educational analytics of Ukraine*, (Iss. 3), (pp. 82-83) [in Ukrainian].